

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(5)/2024, 20-25

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_2\(5\)_4](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_2(5)_4)

ЭМИР ТЕМИРДИН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ТАРЫХЫНДАГЫ РОЛУ ЖАНА ОРДУ

РОЛЬ И МЕСТО ЭМИРА ТЕМИРА В ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

THE ROLE AND PLACE OF AMIR TEMUR IN THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Kadyrov Turdumamat Dyikanbaevich

т.и.к., профессор, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Ошский государственный университет

Candidate of historical science, Professor, Osh State University

tkadyrov@oshsu.kg

Исманов Алмабек Галдыбаевич

Исманов Алмазбек Галдыбаевич

Ismanov Almazbek Galdybaevich

магистр, Ош мамлекеттик университети

магистр, Ошский государственный университет

master's degree, Osh State University

ЭМИР ТЕМИРДИН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ТАРЫХЫНДАГЫ РОЛУ ЖАНА ОРДУ

Аннотация

Бул макалада Эмир Темирдин Борбордук Азиянын тарыхындагы орду жана ролу кеңири изилденет. Темирдин аскердик стратегиялары, мамлекеттик башкаруу системасы жана маданий мурастары талданат. Анын жүргүзгөн жортуулдары жана дипломатиялык мамилелери Борбордук Азиянын саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө тийгизген таасири аркылуу каралат. Изилдөөнүн негизинде Темирдин аймактагы тарыхый мурасы жана анын азыркы мезгилдеги мааниси ачып берилет.

Ачкыч сөздөр: Эмир Темир, Борбордук Азия, аскердик стратегиялар, маданий мурас, мамлекеттик башкаруу

Роль и место Эмира Темира в истории Средней Азии

The role and place of Amir Timur in the history of Central Asia

Аннотация

В данной статье рассматривается роль и значение Эмира Темира в истории Центральной Азии. Анализируются его военные стратегии, система государственного управления и культурное наследие. Особое внимание уделяется влиянию его походов и дипломатических связей на политическое, экономическое и культурное развитие региона. Исследование подчеркивает историческое наследие Темира и его актуальность в современном контексте.

Abstract

This article explores the role and significance of Amir Timur in the history of Central Asia. It analyzes his military strategies, administrative system, and cultural heritage. Special attention is given to the impact of his campaigns and diplomatic relations on the political, economic, and cultural development of the region. The study highlights Timur's historical legacy and its relevance in modern times

Ключевые слова: Эмир Темир, Центральная Азия, военные стратегии, культурное наследие, государственное управление

Keywords: Amir Timur, Central Asia, military strategies, cultural heritage, state governance

Кириш сөз. Эмир Темир (1336–1405) Борбордук Азиянын тарыхында өзгөчө орунду ээлеген көрүнүктүү аскер башчы жана мамлекеттик ишмер болгон. Ал өз доорунда күчтүү империяны негиздеп, саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүгө олуттуу таасирин тийгизген. Бул макалада Эмир Темирдин Борбордук Азиядагы тарыхый орду жана ролу ар тараптуу талдоого алынат.

Негизги бөлүк. Темир 1336-жылы азыркы Өзбекстандын аймагындагы Кеш шаарында (азыркы Шахрисабз) туулган. Анын үй-бүлөсү барлас уруусунан чыккан жана анын атасы Тарагай бек жергиликтүү башкаруучулардын катарына кирген. Жаш кезинде Темир физикалык жактан чыңалып, ат үстүндө жүрүү жана курал-жарак колдонуу боюнча мыкты машыгуулардан өткөн. Ал аскердик өнөргө кызыгып, мыкты стратегиялык ой жүгүртүүсү менен айырмаланган. Жаш Темир өзүнүн акылмандыгы жана лидерлик сапаттары менен айырмаланып, айланасындагы уруулардын ишенимине ээ болгон.

Темирдин аскердик карьерасы 1360-жылдары башталган. Алгач ал Кашкадарыя өрөөнүндөгү жергиликтүү уруулардын таасирдүү жетекчиси катары таанылган. 1361-жылы Темир Мавераннахр аймагындагы бийлик үчүн күрөшкө катышып, Туглук Темир хандын уулу Ильяс-Ходжага каршылык көрсөтүүдө чоң ийгиликтерге жетишкен.

1370-жылы Темир Самаркандды ээлеп, өзүн Мавераннахрдын башкаруучусу деп жарыялаган. Ал Чагатай хандарынын мыйзамдуу мураскору катары бийликке ээ болгонун көрсөтүү максатында чыңгизиддердин кызына үйлөнүп, саясий легитимдүүлүктү бекемдеген. Темир Хусейиндин гареминдеги Мавераннахрдагы акыркы расмий ханы Казагандын кызы Сарай Мульк-ханумду өзүнө аялдыкка алган. Ал аял чыңгизиддердин каныкеси (принцессасы) болгондуктан Темир “гургана” деген титул алган. Бул улуу хандын күйөө баласы дегенди билдирген жана мамлекеттик башкарууга укук берген. Бирок Сарай Мульк-ханум Темирден беш жашка кичүү болгону менен төрөгөн эмес. Ошентсе да ал сүйүктүү жар болуу менен Эмир Темирдин эки небересин – Улукбек жана Мухаммад Султанды чоңойткон. Мавераннахрдын көчмөн төбөлдөрүнүн колдоосун алуу үчүн хандын тагына Суюргатмышты хан көтөрүп, Темир өзү эмир деген титул алган.

Темир өзүнүн алгачкы аскердик өнөктүктөрүн ошол мезгилде Борбордук Азиянын стабилдүүлүгүн камсыздоо үчүн багыттап, тартипти орнотууну максат кылган. Анын саясатында аймактардагы ички чыр-чатактарды жөнгө салуу жана экономикалык байланышты чыңдоо иштери дагы жүргүзүлгөн. 1370-жылдан тартып Темир өз бийлигин кеңейтүү жана биримдикти камсыз кылуу максатында коңшу аймактарга жортуулдарды баштаган. Ал Хорасан, Персия жана Кавказ сыяктуу аймактарды багындырып, өзүнүн күчүн бекемдеген.

Темирдин аскердик тактикалары жана стратегиялары жогорку деңгээлде уюштурулган. Ал Европадан Индияга чейин кеңири жортуулдарды уюштуруп, душмандарын стратегиялык манёврлар менен жеңүүгө жетишкен. Анын негизги жеңиштери Дели (1398), Багдад (1401) жана Анкара (1402) шаарларын камтыйт. Темир аскердик тартипти катуу сактаган жана аскерлерин бөлүмдөргө бөлүп башкарган. Ар бир бөлүк так тапшырмаларга ээ болуп, согуш талаасында так координация менен аракеттенген. Мисалы, 1398-жылы Индияга жортуулда Темир Ганг дарыясын кесип өтүп, Делиге чейин жеткен. Ал жерде Делинин султаны Махмуд Туктукка каршы чечүүчү салгылашуу өткөрүп, ири жеңишке жетишкен.

1402-жылы Анкарадагы согушта Темир Осмон империясынын султаны Йылдырым Баязидди жеңип, аны туткунга алган. Бул жеңиш Осмон империясынын алсырашына жана анын аймактагы таасиринин убактылуу төмөндөшүнө алып келген. Темир өзүнүн жортуулдары аркылуу аймакта туруктуулукту камсыз кылып, соода жолдорун өнүктүргөн.

Темир жүргүзгөн согуштар аймактарды басып алуу үчүн болуп, бул согуштардын мүнөзү талап тоноочулук катары элдин эсинде жана тарыхта калган. Негизинен Эмир Темирдин басып алууларын, башынан өткөргөн окуяларды Шарафурдин Али Йезди “Зафар Нома” эмгегинде жазып кеткен. Аталган эмгекте Тимур жана анын мамлекети жөнүндө көптөгөн фактылык материалдар камтылган. Кээде автор тарыхый окуяларды мактоолор менен жасалгалаган. Дагы бир айтчу нерсе Шарафурдин Али Йездинин жазгандарын Темир өзү окуп, айрым жерлерин оңдоп жана кошумчалап да койгон, себеби болгон окуяны так, убагында жана хронологиясын адаштырбай жазылуусуна көңүл бурган.

Темир өз мамлекетин борборлоштурулган башкаруу системасы аркылуу башкарган. Ал аскердик, административдик жана соттук бийликти катуу көзөмөлдөп, мыйзамдуулукту сактоого өзгөчө көңүл бурган. Темир мамлекеттик башкарууну 4 негизги компонентке бөлгөн:

1. Аймактык башкаруу системасы: Мамлекет аймактарга бөлүнүп, ар бир аймак башчысы “даруга» деп аталган кызматты ээлеген. Алар Темирге түздөн-түз баш ийип, салык чогултуу жана коопсуздукту камсыз кылуу милдетин аткарышкан.

2. Салык жана экономика: Темир салык системасын реформалап, соода жолдорун өнүктүрүүгө басым жасаган. Ал соода жана айыл чарба ишмердүүлүгүн колдоого алып, соодагерлер үчүн коопсуздук камсыз кылган.

3. Аскердик башкаруу: Аскер күчтөрү катуу тартипке негизделип, ар бир бөлүккө конкреттүү милдеттер жүктөлгөн. Темирдин армиясы туруктуу жана көчмө бөлүктөргө бөлүнүп, согуш учурунда мобилдүүлүгүн сактап турган.

4. Мыйзамдар жана адилеттүүлүк: Темир “Тузукат-и Темири» аттуу мыйзамдар жыйнагын иштеп чыгып, бул документ мамлекеттик башкаруунун негизги эрежелерин белгилеген. Бул мыйзамдар элдин укуктарын коргоо, салык жыйноо жана административдик ишмердүүлүктү жөнгө салган.

Темирдин мамлекетти башкаруу системасында негизги администрациядан башка – канцелерия (Диван-Бузрук), ар бир областта администрациянын канцелериясы (диван деп аталган) болгон. Алар салык жыйноо, тартипке көз салуу, коомдук имараттарга көз салуу, ирриляциялык системага жана элдин абалына көз салуу каралган. Ар бир дивандын каттоо дептери (дафтар) болуп киреше жана чыгаша перс тилинде жазылып турган.

Темир өзүнүн башкаруу системасында адилеттүүлүккө жана тартипке басым жасаган. Ал элдин ишенимине ээ болуу үчүн катуу тартипти жана мыйзамдуулукту орноткон. Аймактагы ар түрдүү этносторду бириктирип, тилектештик жана туруктуулукту камсыз кылган. Темир өзү администрацияны (канцелерияны) тез-тез текшерип турган. Эгерде кимдир бирөө бийлигинен пайдаланып мамлекеттик мүлкө уурулук кылса катуу жазаланган, кээде Темир жакын адамдарын да катуу жазалаган. Мисалы уулу Мираншахды жана небереси Эмир Зада Темирханды жазалаган.

Темирдин доору маданияттын гүлдөшү менен мүнөздөлөт. Самарканд, Бухара сыяктуу шаарлар архитектуралык эстеликтердин борбору болуп калган. Темирдин бийликке келиши менен Самарканд Мавераннахрдын борборуна айланган. Ал шаардын архитектуралык өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл буруп, аны империясынын маданий жана экономикалык борбору кылган. Самарканда абдан көп курулштар жүргүзүлгөн, ал эми буга чейин 150 жылда эч кандай курулуш жүргөн эмес болчу. Самаркандда Көк-Сарай мечити, Бибиханым медресеси, Шахи-Зинда мавзолейи ж.б. имараттар курулган. Самаркандын айланасында бак-дарактар эгилген. Мисалы, Баги-Чынар, Баги-Шамал, Баги-Дилькушо, Баги-Бехишт, Баги-Нов ж.б. Өлкө аймагында жолдор курулган, даыяларга көпүрөлөр салынган.

В.В. Бартольд белгилегендей, Самарканд Темирдин оюу боюнча, дүйнөдө биринчи шаар болуусу керек эле. Ошондуктан Самаркандын айланасына айылдар курулуп, алар Багдад, Дамаск, Миср (Каир), Шираз, Султан деп аталган.

Гур-Эмир мавзолейи жана Регистан комплекси анын архитектуралык жетишкендиктеринин мисалы болуп саналат. Гур-Эмир мавзолейи Эмир Темирдин күмбөзү катары курулуп, анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн да мүрзөлөрү жайгашкан. Бул мавзолей өзүнүн кооз кооздолгон куполдорун жана өрнөктөрү менен ислам архитектурасынын туу чокусун чагылдырат. Ал эми Регистан комплекси маданий жана билим берүү борбору катары кызмат кылган. Комплексте жайгашкан медреселер илим жана искусствонун өнүгүүсүнө чоң салым кошкон. Бул архитектуралык мурастар Темирдин доорундагы маданий өнүгүүнүн символу катары дүйнөлүк мааниге ээ.

Темирдин Европа жана Азия өлкөлөрү менен дипломатиялык байланышы кеңири тараган. Ал Осмон империясы, Кытай жана Индия сыяктуу мамлекеттер менен активдүү байланыш түзүп, өз таасирин кеңейтүүгө жетишкен. Мисалы, 1402-жылы Анкарадагы жеңишинен кийин Темир Осмон султаны Баязидди туткунга алган соң, Осмон империясынын аймагындагы тең салмактуулукту өзгөрткөн. Ошондой эле, Кытайдагы Мин династиясы менен кат алышып, тынчтыкты сактоону максат кылган дипломатиялык аракеттерди жүргүзгөн. Индиядагы Делиге жасаган жортуулдан кийин жергиликтүү башкаруучулар менен экономикалык жана маданий байланыштарды өнүктүрүүгө аракеттенген. Бул дипломатиялык аракеттер Темирдин аймактагы саясий таасирин күчөтүп, эл аралык аренада анын ордун бекемдеген. Ал Осмон империясы, Кытай жана Индия сыяктуу мамлекеттер менен активдүү байланыш түзүп, өз таасирин кеңейтүүгө жетишкен.

Темирдин империясы Жибек жолунун маанилүү бөлүктөрүн өзүнө багынтып. Бул жол Азиядан Европага чейин созулуп, түштүк жана батышта ар кандай товарлардын өтүүсүн камсыздаган. Бул соода жолдору аркылуу Темирдин империясы жибек, чийгир, алтын, күмүш жана башка баалуу товарларды алмаштырууда орчундуу роль ойноо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Ошондой эле Темир кол өнөрчүлүккө, жер иштетүүгө, мал чарбачылыгына жана соодага да көңүл бурган, мунун баары мамлекеттин бай жана күчтүү болуусуна өбөлгө түзмөк. Тимур Мавераннахрдын жашоочуларына – дыйкандарды, кол өнөрчүлөрдү 3 жыл салыктан бошоткон. Ошондуктан анын тушунда айыл чарба жана мал чарба тармактары чоң мааниге ээ болгон. Империядагы көпчүлүк адамдар айыл чарбасында эмгектенип, сугат системалары жана жаңы технологияларды киргизүү аркылуу өндүрүштү жогорулатышкан.

Мисалы, бул мезгилде өлкөдө Кухак суусуна, Заравшанга, Амударьяга, Сырдарьяга чоң арыктар салынган. Ташкенттин айланасына Сырдарьядан суу чыгарып ирригациялык системалар түзүлгөн.

Темирдин хан сарайында Мавлано Абдужаббар Хорезми, Мавлони Шамсуддин, Нигманиддин Хорезми, Ходжа Афзал, Мавлони Алаутдин Каши, Жала Хаки аттуу көптөгөн окумуштуулар жашаган. Темир чоң иш чара өткөрүүнүн алдынан окумуштуулар менен кеңешкен, андан кийин гана чечим кабыл алган.

1403-жылы (мусулман жыл саноосу боюнча 806-жыл) Байкал шаарында Темир окумуштууларды жыйнап, мындай деген: “Менин максатым илим өкүлдөрү мага жардам бергиле, мамлекетте чындык калыптансын, эгер биз мурда жаңы жерлерди басып алуу үчүн жортуулдарга чыксак, азыр жер-жерлерде администрация өкүлдөрү өз билгенин жасабасын. Мамлекетте шариат жана мыйзам үстөмдүк кылсын, элдин тынчтыгы негизги ролду ойнойт, бул жагынан жардам бергиле”. 1370-жылы Темирдин диний колдоочусу болуп дайындалган Сайид-Барак ар дайым анын жанында туруп, бардык иш аракетин диний тараптан колдоого алган.

Темир бош кезинде адабий чыгармаларды, өзгөчө поэзияны окуганды жакшы көргөн. XIV кылымдын экинчи жарымында жана XV кылымдын биринчи жарымында Самарканда, Гератта, Балхта түрк адабиятынын көрүнүктү өкүлдөрү, өлбөс-өчпөс чыгармаларды жаратышкан Атоий, Санккокий, Лутфи ж.б. жашашкан. Булардын эмгектерин Алишер Новои да жогору баалаган.

Жыйынтык. Амир Темурдун тарыхтагы ролу – анын күчтүү аскердик стратегиялары жана катаал башкаруусу менен байланыштуу. Ал ошондой эле маданий байланыштарга чоң маани берген жана көптөгөн архитектуралык долбоорлорду ишке ашырган. Өзүнүн бийлигин бекемдеп, бул аймактагы бир нече маанилүү илимий жана маданий борборлорду колдогон. Анын орду жана таасири бүгүнкү күндө да жогорку баага ээ, анткени Амир Темурдун ишмердүүлүгү көптөгөн улуттардын жана элдердин тарыхында терең из калтырды. Бүгүнкү күндө анын ишмердүүлүгү тарыхый жана маданий изилдөөлөрдүн негизги объектилеринин бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Рахманалиев Б. Тамерлан (эпоха, личность, деяние). Москва, 1992
2. Мирсайдуллаев М. Темирийзода Умаршайх Мирза. Ташкент, 2024
3. Кадыров Т.Д. История Центральной Азии. Ош, 2007
4. Бартольд В.В. Царствование Тамерлана. Москва, 1992